

Anna Dymmel

"Druki ulotne i okolicznościowe jako źródła do badań dziejów i kultury Dolnego Śląska lat 1945–1956", Aneta Firlej-Buzon, Wrocław 2013 : [recenzja]

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy nr 1, 191-198

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Druki ulotne i okolicznościowe jako źródła do badań dziejów i kultury Dolnego Śląska lat 1945–1956 / Aneta Firlej-Buzon. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2013. – 388 [2] s.: il. – (Acta Universitatis Wratislaviensis, 0239-6661; nr 3495)

Tematyka źródłoznawcza nie pojawia się często w badaniach bibliologicznych, chociaż były już czynione ustalenia porządkujące i systematyzujące ważne dla bibliologii świadectwa przeszłości, pojedynczo pojawiały się opracowania dotyczące wybranych obszarów lub rozważania na marginesie innych badań. Tym bardziej warto zwrócić uwagę na monografię Anety Firlej-Buzon, stanowiącą efekt wieloletnich zainteresowań wydawnictwami ulotnymi. Należy przy tej okazji przypomnieć szereg artykułów, które wyszły spod jej pióra, poświęconych drukom niekonwencjonalnym oraz monografię *Dokumenty życia społecznego w teorii i praktyce bibliotekarskiej w Polsce* stanowiącej opublikowaną wersję rozprawy doktorskiej.

Druki ulotne i okolicznościowe, z uwagi na różnorodność formalną i tematyczną, trudno poddają się jednoznacznym klasyfikacjom, równocześnie jednak stanowią ważne źródło do poznania dziejów i kultury wybranego obszaru. Celem omawianych badań Firlej-Buzon jest „rozpoznanie, zbadanie i opisanie całego zasobu dokumentacji efemerycznej wytworzonej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956 oraz ukazanie jej faktograficznego bogactwa w świetle wielu aspektów życia kulturalnego, społecznego, politycznego Dolnego Śląska” (s. 27). Przedmiotem zainteresowania autorki są efemerydy zgromadzone w bogatych w tego rodzaju zasoby bibliotekach naukowych: Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Bibliotece Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego, ponadto w Archiwum Państwowym we Wrocławiu wraz z oddziałami i Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego. Kwerenda obejmowała także inne regionalne biblioteki (wymienione na s. 182), ale poza drobnymi znaleziskami nie przyniosła większych rezultatów. Podczas kwerendy został zgromadzony obszerny materiał stanowiący podstawę bazy danych i późniejszych analiz. W pracy Firlej-Buzon, zgodnie z przedstawioną we wstę-

¹ Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa.

pie deklaracją dominuje perspektywa bibliologiczna. Ustalenia definicyjne służące wyodrębnieniu interesujących druków oparte zostały o doświadczenia praktyków bibliotekarstwa i badaczy anglosaskich głównie z kręgu historyków typografii. W monografii przypomniane zostały także propozycje określenia ram zróżnicowanej efemerycznej produkcji nieksiążkowej pojawiające się w polskiej myśli bibliologicznej. Firlej-Buzon zgadza się z twierdzeniem Krzysztofa Migonia, który przyjął za charakterystyczne dla ogólnie określanych druków ulotnych następujące cechy: a) mała, choć niesprecyzowana objętość; b) zwarty tekst dotyczący życia publicznego i codziennych potrzeb, będący nośnikiem komunikacji społecznej; c) aktualność; d) okazjonalność; e) masowość, tzw. wieloegzemplarowość; f) bezpłatne (z reguły) rozpowszechnianie (s. 19). Za druki ulotne i okolicznościowe autorka uznała „wydawnictwa nieksiążkowe przechowywane w bibliotekach naukowych o humanistycznym profilu gromadzenia zbiorów oraz archiwach”. Powyższe określenie stosuje zamiennie z wyrażeniami: druki/publikacje efemeryczne, niekonwencjonalne, a także dokumenty życia społecznego oraz akcydensy, chociaż dostrzega pewne rozbieżności będące wynikiem naturalnego przekształcania form piśmienniczych i praktycznych potrzeb bibliotekarstwa (s. 10).

Rozdział pierwszy podejmuje zagadnienie miejsca druków ulotnych w typologiach źródeł w ujęciu bibliologicznym, niezbędne też było sięgnięcie do ustaleń innych nauk, przede wszystkim historii. Kolejne części rozdziału przedstawiają znane definicje źródeł historycznych (J. Lelewela, Ch.V. Langlois, G. Labudy, J. Topolskiego) i syntetycznie ukazują miejsce efemeryd w perspektywie typologii Joachima Lelewela. Trzeba dodać, że dokumenty życia społecznego wzbudzają również zainteresowanie historyków w ostatnich latach, ale wraz ze zmianą statusu poszczególnych świadectw przeszłości i poszukiwaniami nowej metodologicznej perspektywy, większą uwagę przyciągają źródła ikonograficzne, przede wszystkim fotografia (Barzycka, 2006, s. 105–117). Ponadto w pracy zostały wykorzystane ustalenia badaczy życia teatralnego zainteresowanych afiszami teatralnymi, co z uwagi na istniejące kolekcje tego typu efemeryd wydaje się jak najbardziej uzasadnione. W monografii pojawił się także ważny wątek obecności druków ulotnych w archiwach i rozwiązań przyjętych na gruncie archiwistyki. Druki ulotne wzbudzały w pierwszej kolejności zainteresowanie archiwistów-praktyków, gdyż tego typu materiały licznie występowały w zasobach archiwalnych (Zaliwska, 1993). Uzupełniając powyższe rozważania, warto przypomnieć towarzyszące pracom ewidencyjnym dyskusje dotyczące metodyki archiwalnej oraz pojawiające się w konsekwencji dociekania ogólniejsze ukazujące z jak złożonym zjawiskiem mamy do czynienia (Trojanowska 2002, 2003). Z uwagi na specyfikę zasad gromadzenia w archiwach preferującą zasadę twórcy, druki ulotne rzadziej były wyodrębniane w samodzielne kolekcje. Ostatecznie

kwestie gromadzenia i uzupełniania efemeryd w archiwach, po wspomnianej dyskusji, zostały uregulowane prawnie w 2007 r. w Załączniku do decyzji nr 12 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Z pożytkiem dla zbiorów ulotnych ukazało się zalecenie tworzenia kolekcji jednolitych pod względem formy, które, o czym świadczą dotychczasowe praktyki, łatwiej realizować w przypadku bogatszych zbiorów afiszy lub plakatów. Niemniej nadal słabo rozpoznane pozostają zasoby wchodzące w skład zespołów formowanych wg podstawowego kryterium twórcy, co zdecydowało o pominięciu tego typu zbiorów przy okazji poszukiwań w Archiwum Państwowym we Wrocławiu. Należy mieć nadzieję, że dobrym rozwiązaniem dla kwerend w rozproszonych zasobach, gdzie pojawiały się trudności wynikających ze stopnia i sposobu opracowania danych o zbiorach, staną się aktualne programy, w ramach których budowany jest system informacji i prowadzona digitalizacja w archiwach państwowych. Administrowany przez Narodowe Archiwum Cyfrowe serwis www.szukajwarchiwach.pl zawiera opisy materiałów archiwalnych z archiwów państwowych zgromadzonych w Zintegrowanym Systemie Informacji Archiwalnej ZoSIA i udostępnia wybrane skany. Docelowo system ma zawierać informacje o pozostałych zasobach i udostępniać kopie cyfrowe zasobów z innych archiwów państwowych. Chociaż obecnie trudno mówić o kompletności archiwalnych zbiorów cyfrowych, z tych dostępnych można skorzystać również poprzez strony internetowe poszczególnych archiwów udostępniających digitalne kopie z własnych zasobów. Również Archiwum Państwowe we Wrocławiu aktualnie realizuje projekt AtoM zawierający informacje i wersje cyfrowe wybranych zespołów (www.atom.ap.wroc.pl) i w miarę postępu prac użytkownicy uzyskują nowe, szerokie możliwości korzystania z zasobów. Ponadto warto pamiętać, co zostało zasygnalizowane w monografii, o dokumentach życia społecznego - głównie ikonograficznych, chętnie gromadzonych przez muzea - informacje na temat są coraz chętniej eksponowane przez poszczególne placówki.

Zagadnieniom tradycji gromadzenia efemeryd w polskich bibliotekach został poświęcony drugi rozdział. Zjawisko zostało pokazane, co ważne, w szerszym kontekście gromadzenia tego typu wydawnictw w księżnicach narodowych i uniwersyteckich innych krajów. W oparciu o dostępne katalogi, praca prezentuje dokonania i zasoby druków ulotnych i okolicznościowych największych polskich bibliotek: Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Druki okolicznościowe były przedmiotem zainteresowania także osób prywatnych, o czym pisze autorka, wskazując przydatne katalogi i bibliografie odnotowujące tego typu wydawnictwa. Rozdział zamykają niezbędne ustalenia dotyczące regulacji prawnych związanych z gromadzeniem przez biblioteki naukowe wybranych druków począwszy od okresu odzyskania niepodległości po dekrety, rozporządzenia i zarządzenia regulujące ogólnie

zasady funkcjonowania bibliotek i zbiorów bibliotecznych wydane po II wojnie światowej. Nie bez znaczenia, z uwagi na ogólny (ogólnikowy) charakter przepisów dotyczących gromadzenia efemeryd, pozostawały wewnętrzne ustalenia w obrębie poszczególnych bibliotek i trzeba docenić (o czym jest mowa także w innych częściach książki), pasje i konsekwentne działania poszczególnych pracowników bibliotek chroniących łatwo ulegające zniszczeniu zbiory będące ulotnym świadectwem ważnych wydarzeń.

Najobszerniejszy, bo liczący ponad 150 stron, trzeci rozdział zawiera charakterystykę największych zasobów druków ulotnych i okolicznościowych zgromadzonych w naukowych księżnicach Wrocławia, tj. Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (w zbiorach Gabinetu Śląsko-Łużyckiego), w Ossolineum (w Zbiorach Działu Dokumentów Życia Społecznego), w Dolnośląskiej Bibliotece Publicznej im. Tadeusza Mikulskiego (w Zbiorach Sekcji Regionalnej) i w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz w jego oddziałach – zwłaszcza w Legnicy. Ta część pracy ma przede wszystkim charakter analityczny. Zebrane podczas kwerendy informacje zostały poddane analizom kwantytatywnym i jakościowym. W efekcie w monografii znalazła się charakterystyka formalna, chronologiczna, terytorialna, językowa badanych zbiorów oraz adresaci zasobów z poszczególnych placówek. Na uznanie zasługuje działalność twórców określonych zbiorów – pracowników bibliotek, w tym profesora Antoniego Kota i Zofii Gostomskiej z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

Mimo iż sposób prezentacji zbiorów wg miejsca przechowywania ma charakter formalny, to autorce udało się wydobyć specyfikę poszczególnych kolekcji, co zostało podsumowane w odrębnym podrozdziale. Ponadto Aneta Firlej-Buzon wskazała różnice w tradycji i zakładanych celach gromadzenia przyjętych w poszczególnych placówkach oraz inne uwarunkowania. W zbiorach Działu DŻS Ossolineum poza typowymi drukami ulotnymi, akcydensami manipulacyjnymi uwagę autorki zwróciły fotografie stanowiące nie tylko uzupełniający materiał ilustracyjny, ale wartościowe źródło historyczne. Istotne uzupełnienie charakterystyki efemeryd stanowi omówienie ośrodków wydawniczych i drukarni, będące zarazem interesującym dopełnieniem wiedzy o działalności poszczególnych zakładów na Dolnym Śląsku w latach powojennych. Do najaktywniejszych należały drukarnie, które stały się własnością Spółdzielni Wydawniczej „Czytelnik”, uruchamiane już od sierpnia 1945 r. – Drukarnia Miejska, Drukarnia „Wiedzy” nr 2 i Zakłady Graficzne WK PPS.

Ważnym sprawom typologii badanych druków został poświęcony rozdział czwarty i chociaż nie był uwzględniony w omówieniu struktury pracy we wstępie, dobrze się stało, że znalazł się w monografii, gdyż stanowi logiczną i niezbędną część podjętych rozważań. Znalazły tu miejsce uwagi poświęcone dylematom towarzyszącym próbom uporządkowania szczególnie zróżnicowanego pod względem formy i treści, odbiorców

i twórców zasobu, określonego ogólnym mianem druków ulotnych i okolicznościowych. Autorka, zmierzając się z powyższymi problemami, przy podziale efemeryd wykorzystwała nazwy nadawane przez instytucje sprawcze, wydzieliła 51 typów druków okolicznościowych, co przedstawia zestawienie na s. 259 (a nie s. 258) i wykres nr 13 (a nie nr 16) jak błędnie podano w monografii. Zestawienie zawiera także informacje o liczebności poszczególnych dokumentów. Jak wynika z podanych danych, najliczniej w zasobach dolnośląskich zachowały się afisze, następnie ogłoszenia, repertuar, obwieszczenia i zarządzenia, następnie apele/odezwy, broszury, hasła propagandowe, natomiast jednostkowo występują rozkazy, ustawy, regulamin, tabela norm, wykaz, zgłoszenie, ekslibris, prospekt, kupon, instrukcja, manifest itd. Aczkolwiek zaproponowany podział na pewno ma zastosowanie praktyczne, nie jest wolny od niedoskonałości z racji pewnej dowolności stosowania wybranych określeń przez instytucje sprawcze i relacji pomiędzy poszczególnymi kategoriami. Z uwagi na różnorodność form i nazw nadawanych przez instytucje sprawcze oraz opracowujące, użyteczna wydaje się typologia druków ulotnych stosowana w polskich bibliotekach. Sprawnie przedstawione zostały w monografii mniej rozbudowane podziały o ogólniejszym charakterze wywodzące się z ustaleń historyków edytorstwa lub powstałe na potrzeby opracowania, katalogowania, przygotowania do potrzeb wyszukiwania w katalogach on-line i bazach danych. Autorka relacjonuje poszczególne propozycje, czasami podkreśla ich zalety lub ograniczenia, stan ten może stanowić dobry punkt wyjścia do sformułowania propozycji z perspektywy badań nad źródłami. W omawianym rozdziale, wychodząc już poza ustalenia typologiczne, Aneta Firlej-Buzon zasygnalizuje istotne kwestie związane z propagandowym charakterem części dokumentów życia społecznego i wpływem wszechobecnej cenzury na ich produkcję i treść.

Ostatni, piąty rozdział pracy podejmuje ważny problem dotyczący druków ulotnych jako źródeł do badań dziejów i kultury Dolnego Śląska lat powojennych. Niewątpliwie przydatne jest usytuowanie rozważań o funkcjonowaniu druków ulotnych w antropologicznej perspektywie praktyk piśmienniczych. Zagadnienia dotyczące źródeł są złożone, a poszerzając konteksty interdyscyplinarne, warto sięgnąć jeszcze do ogólniejszych uwag metodologicznych dotyczących specyfiki badań czasów najnowszych, ponieważ w polu zainteresowań autorki znalazły się druki z lat 1945–1956 (Pomorski, 1990) i zasad krytyki źródła (Trelńska, 2005, s. 10; Dorna 2013, s. 49–61). Jak wynika z przeprowadzonej przez Anetę Firlej-Buzon analizy gwałtowne zmiany zachodzące na obszarze Dolnego Śląska, będące wynikiem przemian dziejowych po II wojnie światowej, znalazły swoje odbicie w produkcji druków ulotnych i zachowanych zasobach. Efemerydy ukazują aktywność poszczególnych urzędów, instytucji, partii politycznych, stowarzyszeń i towarzystw, które uczestniczyły

w kształtowaniu nowego ładu na Dolnym Śląsku. Jednocześnie komunikowane treści informują o sposobach kształtowania powojennego porządku i warunkach życia codziennego przybyszów napływających z Kresów, ziem centralnej Polski i zrujnowanej Warszawy. Z pewnością omawiane druki należy uznać za pomocne w rekonstrukcji różnorodnych inicjatyw w obrębie kultury. Dobrze widoczne są zwłaszcza działania podejmowane przez instytucje książki, nauki, ośrodki kultury i stowarzyszenia. Efemerydy są także świadectwem sposobów budowania nowej tożsamości regionu. Autorka zwróciła uwagę na liczne wydawnictwa podkreślające związki ziem zachodnich z resztą kraju, eksponowane zwłaszcza poprzez literaturę i książki, co znalazło odzwierciedlenie w katalogach wystaw, wybranych ogłoszeniach i innych niekonwencjonalnych publikacjach. W dalszej części rozdziału Aneta Firlej-Buzon podejmuje kwestie roli omawianych źródeł w badaniach nad kampaniami informacyjnymi, zwłaszcza dotyczącymi propagowania piastowskiej przeszłości Dolnego Śląska. Trzeba dodać za historykami, że obfitość tego typu treści, związana ze zmitologizowaną piastowską tradycją, antyniemieckością, wyselekcjonowanymi faktami historycznymi wiązała się z dostrzeganiem w nich pożądanego czynnika integracji i identyfikacji nowo osiadłych mieszkańców (Kaszuba 2008, s. 63–67). W treści zachowanych druków można dostrzec wybiórczość polityki historycznej, przywoływanie pamięci o napaści Niemiec na Polskę, tragicznych latach okupacji i ludobójstwie czasów wojny. Specyfika omawianego okresu i miejsca każe także zwrócić uwagę, co było już przedmiotem opracowań z dziejów najnowszych, na włączenie części produkcji ulotnej w propagandową wizję pamięci, zmierzającą do dekonstrukcji utrwalonych dotychczas w zbiorowej świadomości obrazów nieodległej przeszłości i kreowanie nowych wyobrażeń (Malczewska-Pawelec, Pawelec, 2011, s. 14–18). Partie polityczne podejmowały krytykę II Rzeczypospolitej, rządziej wspominały samoistne zrywy ludności, niemal pomijane było powstanie warszawskie. Część efemeryd mówi o jeszcze innych obszarach działalności wybranych instytucji, sposobach i treściach propagandy, w tym o budowaniu pozytywnego wizerunku Armii Czerwonej i Związku Radzieckiego, szerzeniu ideologii komunistycznej m.in. poprzez eksponowanie kultury radzieckiej. Tym celom służyły, jak wynika z treści wybranych wydawnictw ulotnych, rytuały i święta lub budowanie nastroju zastraszania i kreowanie wroga, podsycanie niepewności i obaw ludzi o dalsze losy. Pewna część druków ogólnie prezentowała „lepszą” wizję regionu i kraju w nowej rzeczywistości. Należałoby dodać, że lata powojenne na Dolnym Śląsku znalazły miejsce w pracach historyków, warto szczególnie przywołać te, które podejmują problem powojennej propagandy na wspomnianym terenie (Kaszuba, 1997).

Interesujące treści prezentują druki tworzone na potrzeby prywatne, czyli nekrologi i klepsydry przypominające fakty z życia kresowian i Sybira-

ków, ukazujące własny dorobek kulturalny przybyszów, bądź eksponujące przynależność ziem wschodnich do Polski. Niewątpliwie zebrane materiały stanowią ważne źródło do badań wielu obszarów życia społecznego i kulturalnego Dolnego Śląska. Autorka, omawiając możliwości wykorzystania efemeryd, skoncentrowała się przede wszystkim na ich zaletach, chociaż podobnie jak w przypadku innych źródeł, nie są one wolne od ograniczeń wynikających np. z intencji twórców, reguł i preferencji wydawniczych, zasad gromadzenia, selekcji dokonywanych w instytucjach gromadzących. W zakończeniu znalazły się ogólniejsze uwagi o warunkach funkcjonowania wybranych przekazów w ówczesnym systemie medialnym mających wpływ na treści eksponowane wprost, pośrednio i przemilczane.

Uzupełnienie rozważań stanowi obszerne zestawienie w formie tabeli zamieszczone w *Aneksie*, przedstawiające obszary/zakresy życia społecznego, rodzaje druków ulotnych, uwzględniające także instytucje sprawcze. Ten ostatni element jest szczególnie istotny dla określenia i interpretacji treści przekazu i chociaż uwagi na ten temat pojawiały się w różnych częściach pracy, zasługiwał na odrębne przedstawienie. Niewątpliwie jest ważne kto, tj. jakie instytucje, w świetle znanych zasobów, wykazywały największą aktywność w posługiwaniu się drukiem ulotnym wynikającą z zainteresowania tym środkiem przekazu i posiadanych możliwości poligraficznych. Można wyodrębnić instytucje państwowe, organa administracji ogólnej i poszczególne urzędy (w tym urzędy wojskowe, wymiaru sprawiedliwości itd.), organizacje polityczne, społeczne, stowarzyszenia, instytucje kultury i oświaty itp.

Pracę obficie uzupełniają materiały ilustracyjne (72 ryciny) przedstawiające wybrane druki ukazujące różnorodność typów i treści, chociaż zabrakło wśród nich np. popularnych ulotek. Przydatne są też wykresy oraz tabele i zestawienia. Szkoda tylko, że Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego nie zadbało o staranniejszą korektę, co niekiedy skutkuje wręcz dezinformacją czytelnika.

Podsumowując, na pewno należy docenić rozważania dotyczące teorii i praktyki bibliotecznej w odniesieniu do druków ulotnych i okolicznościowych. Z pewnością ważne są ustalenia terminologiczne, istotne znaczenie mają propozycje typologiczne, chociaż jest to problem ogólniejszy i wypada mieć nadzieję, że wysiłki i zainteresowania bibliologów, bibliotekarzy, archiwistów i historyków zaowocują kolejnymi satysfakcjonującymi propozycjami. Na podkreślenie zasługują konsekwentne działania bibliotekarzy gromadzących badane zasoby i słusznie dostrzegających ich rangę. Bez wątplenia omawiana publikacja stanowi przydatną lekturę dla wszystkich zainteresowanych dziejami Dolnego Śląska i dokumentami życia społecznego będącymi źródłami nie tylko uzupełniającymi, ale w niektórych przypadkach nieocenionymi i mającymi charakter unikatowy.

Bibliografia

- Barzycka, A. (2006). Fotografia jako źródło historyczne: wybrane problemy. *Historyka. Studia Metodologiczne*, 36, 105–117.
- Dorna, M. (2013). Krytyka źródeł – problem definicji. W: A. Jaworska, R. Jopa (red.), *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka* (s. 49–61). Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Kaszuba, E. (1997). *Między propagandą a rzeczywistością: polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947*. Warszawa, Wrocław: Wydaw. Naukowe PWN.
- Kaszuba, E. (2008). Dolny Śląsk w Polsce Ludowej. Komunizm a historyczno-kulturowy potencjał regionu. W: M. Stolarczyk, J. Kuzicki, P. Grata (red), *Z dziejów regionów Europy środkowo-wschodniej w XIX i XX w.* (s. 63–67). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Malczewska-Pawelec, D., Pawelec T. (2011). *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas; Katowice : Uniwersytet Śląski.
- Pomorski, J. (1990). Metodologiczne problemy historii najnowszej. W: J. Maternicki (red.), *Historia najnowsza jako przedmiot badań i nauczania* (s. 20–36). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Trojanowska, M. (2002). Zbiory materiałów różnej proveniencji i ich systematyzacja. [Rec]: T. Mrozek, Afisze, plakaty i druki ulotne z terenu Przemysłu w zasobie Archiwum Państwowego w Przemysłu. Inwentarz zespołu archiwalnego 1833 – 1989, Przemysł 2001. *Archeion*, 104, 279–290.
- Trojanowska, M. (2003). Wydawnictwa efemeryczne w archiwach – problematyka gromadzenia i opracowania. *Archeion*, 105, 101–137.
- Zaliwska, G. (1993). Afisze i plakaty w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu. *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny*, 1, 81–88.